

**NORMA ARIEI LATERALE, CU REFERIRE LA TERITORIUL
DACOROMÂN, DIN PERSPECTIVA LUI MATTEO BARTOLI**

THE NORM OF THE LATERAL AREA, WITH REFERENCE TO THE
DACO-ROMANIAN TERRITORY, FROM THE PERSPECTIVE OF
MATTEO BARTOLI

DOI: [10.56177/AUA.PHILOLOGICA.3.26.2025.art.21](https://doi.org/10.56177/AUA.PHILOLOGICA.3.26.2025.art.21)

Prof. univ. dr. IOAN-MIRCEA FARCAȘ

Facultatea de Litere, Baia Mare

Universitatea Tehnică din Cluj-Napoca

Abstract: Matteo Bartoli developed his own theory, based on the principles of linguistic geography, to explain how language changes spread across different areas. Bartoli formulated five principles that he called norms. One of the five norms he presented was the lateral area norm, which refers to the preservation of older language forms in the peripheral parts of a region.

Keyword: norm; dialect area; spatial linguistics; geolinguistics

Spre deosebire de geografia lingvistică care urmărește distribuția faptelor de limbă pe orizontală, în funcție de anumite teritorii, lingvistul Matteo Bartoli se concentrează pe stabilirea cronologiei faptelor de limbă în studierea dispozițiilor ariilor dialectale, plecând de la metodele geografiei lingvistice. Din acest motiv, metoda sa de cercetare este numită și *lingvistică spațială*, *lingvistică areală* sau *geolingvistică*, iar Bartoli ajunge să fie considerat întemeietorul lingvisticii spațiale.

Față de Jules Gilliéron, întemeietorul geografiei lingvistice, care analiza doar teritoriul francez în studii le sale, M. Bartoli extinde domeniul său de cercetare la întregul domeniu romanic prin formularea a cinci principii cunoscute sub numele de „norme”: *norma ariei izolate*, *norma ariei laterale*, *norma ariei majore*, *norma ariei posterioare* și *norma ariei dispărute*, iar metoda sa de cercetare permite crearea unei stratigrafii a faptelor lingvistice.

Trebuie să menționăm că însuși Bartoli afirma că aceste norme nu sunt legi absolute și nu pot fi aplicate întru totul pentru fiecare arie dialectală, ele putând fi combătute cu exemple care se încadrează, după caz, la alte norme.

1. Conform normei ariei laterale, zonele periferice (laterale) conservă faze mai vechi de limbă decât ariile centrale. Astfel, izolarea devine un factor care poate spori șansele de conservare. În cazul Daciei, retragerea romană din 271 a transformat-o într-o periferie a Romaniei, față de Italia, Galia care erau zone centrale și unde inovațiile erau mult rapid difuzate. Această situație se poate exemplifica prin următoarele cuvinte:

TERITORIUL ROMANIC (ROMANIA)	
ARIA LATERALĂ (forme vechi, arhaice)	ARIA CENTRALĂ (forme ulterioare, mai noi)
rom. <i>cerc</i> < lat. <i>circus</i> De la acest termen provine în română cuvântul <i>circ</i> = arenă, pentru spectacole, de formă rotundă unde stau animalele. sp. <i>cerco</i> (alături de <i>circolo</i>)	it. <i>cerchio</i> < lat. <i>circūlus</i> ¹ fr. <i>cercle</i>
rom. <i>zi</i> < lat. <i>dies</i> „ziua civilă de 24 de ore” cf. Quicherat-Daveluy s.v. sp. <i>día</i>	it. <i>giorno</i> < lat. <i>dīurnus</i> „ce ține de zi, zilnic”. Exista chiar subst. <i>dīurnum</i> care însemna „rația (de mâncare) zilnică a unui sclav” sau <i>diurnus cibus</i> = „rație zilnică de mâncare”. Cf. Quicherat-Daveluy s.v.). fr. <i>jour</i>
rom. <i>frumos</i> < lat. <i>formōsus</i> sp. <i>hermoso</i>	it. <i>bello</i> < lat. <i>bellus</i> Diminutiv al lui <i>bonus</i> , având mai multe sensuri: 1. bun; 2. Simpatice, încântător, elegant; 3. Delicat cf. Quicherat-Daveluy s.v. fr. <i>beau, belle</i>
rom. <i>masă</i> < lat. <i>mensa</i> sp. <i>mesa</i>	it. <i>tavola</i> < lat. <i>tābŭla</i> Însemna initial: 1. „planșă suprafață pentru jocuri, șah” sau „pictură pe lemn” – de unde avem tablou „pictură” lat. <i>tabula picta</i> ; 2. „hartă” – fr. <i>tableau de géographie</i> – sens pe care îl întâlnim în derivatul românesc <i>a întabula</i> ; 3. „testament” – lat. <i>supremae tabulae</i> v. Quicherat-Daveluy. fr. <i>table</i>
rom. <i>a fierbe</i> < lat. <i>fervēre</i> . De la acest cuvânt s-a dezvoltat încă din latină termenul <i>fermentare</i> „încălzire”, de unde avem și <i>ferment</i> cu sens „drojdie” – substanță care urgencează fierberea / descompunerea. Se pare ca tot de la ideea de drojdie „substanță cu care se amestecă aluatul în vederea dospirii” s-a ajuns ca <i>fermentare</i> să evolueze la rom. <i>frământare</i> și care nu provine de la un lat. <i>fragmentare</i> , deoarece însuși sensul de îmbinare,	it. <i>bollire</i> < lat. <i>bullīre</i> (din lat. <i>bullā</i> „bulă, sferă mică de aer, gaz”) fr. <i>bouillir</i>

¹ Cf. Quicherat-Daveluy s.v., ex. lat. *circulus muri* „perete circular, în formă de cerc”, fr. *cercle céleste* „cerc celest, de stele”

amestecare cu drojdia susține acest lucru, în vreme ce <i>fragmentare</i> presupune „divizarea, separarea elementelor constituente”. A se vedea și <i>fermentare terram</i> „a amesteca pământul cu bălegar”. Cf. Quicherat-Daveluy s.v. <i>sp. hervir</i> .	
rom. <i>mai</i> < lat. <i>măgīs</i> <i>sp. más</i>	it. <i>piu</i> < lat. <i>plūs</i> fr. <i>plus</i>
rom. <i>iapă</i> < lat. <i>ēqua</i> <i>sp. yequa</i> Interesant este că în spaniolă termenul pentru armăsar este <i>padrillo</i> , față de română unde s-a moștenit lat. <i>admissārius</i> „necastrat” < <i>equus</i> , <i>asinus admissārius</i> > <i>armăsar</i> „cal necastrat”.	it. <i>caballa</i> < lat. <i>cāballa</i> . Se pare că în latină <i>cāballus</i> era denumit „calul de forță, de tracțiune care era castrat” și care provine de la lat. <i>cābo</i> , - <i>ōnis</i> . Cf. Quicherat-Daveluy s.v.

2. În cele ce urmează vom discuta despre norma ariei laterale cu exemplificări asupra teritoriului dacoromân. Ținând seama de configurația teritoriului dacoromân, ariile laterale vor fi constituite din zonele subdialectelor moldovean, maramureșean, crișean și bănățean prin raportare la aria centrală a subdialectului muntean.

Particularitățile arhaice sau mai vechi decât în aria centrală a subdialectului muntean pot fi grupate pe cele trei niveluri: fonetic, morfologic și lexical. Astfel:

2.1. Trăsături fonetice arhaice conservate:

- *á* etimologic se păstrează în toate cele 4 subdialecte în formele verbului *blăstăm* „blestem” (Farcaș 2012, p. 184);
- *ă* (< *a* etimologic) se conservă în cuvintele de origine latină: *părete*, *rătund*, precum și în cuvinte de origine slavă: *năroc*, *nărod* (*Tratat...*, p. 244); *năsâp*² „nisip” < v.sl. *nasipŭ* (ALRR-Mar., vol. IV, pl. LVI, pct. 222, 230). Varianta *năsâp* este semnalată de către Vasile Frățilă (1982: 41; 2010: 145) și în graiul de pe Valea Târnavelor. În Maramureș mai întâlnim și derivatul *năsîpós* „nisipos” < *năsîp* + *-os* (ALRR-Mar., vol. III, h. 785, pct. 223). *năroc*³ „noroc” < v.sl. *narokŭ* (Folcl. muz. MM, p. 95, Vișeu) (Farcaș 2012, p.186-187);
- *e* după labiala *b* în cuvintele *beșică* < lat. *vessica*, **bessica*; *crepa* < lat. *crēpo*, -*are*;
- fonetismul arhaic (în Moldova, Maramureș și Banat) *Ū* [*dz*] < lat. *d* + *ě*, *ĩ*, *ī*: *Ū* *iună* „ziură”; *Ūăr* „zer”; *Ūăce* „zece”; *brânŪă* „brânză”; în vreme ce celelalte arii l-au transformat în *z* (Crișana, Muntenia);

² *năsâp* / *năsip* < bg. *nasip*, sb. *nasap* (DLRM s.v.).

³ Papahagi, 1925, LVI.

- *i* se păstrează în *perină* (< srb. cr. *perina*);
- *î* inițial etimologic în subdialectele moldovean, maramureșean, crișean și bănațean în cuvintele *îmblu* (<lat. *ambulare*), *înflu* (<lat. *inflare*), *întru* (<lat. *inflare*), *împlu* (<lat. *implere*);
- *î* etimologic în cuvintele *câne*, *pâne*, *mâne* în toate cele 4 subdialecte laterale;
- *ġ* (în subdialectul maramureșean cu rostire dură, notat [ġ]) (<lat. *j* + *o*, *u*), în formele moștenite din latină sau din fondul autohton: *ġoc* <lat. *jocus*; *ġoi* <lat. *Jovis*; *ġġcă* „joacă” <lat. *jocare*; *ġos* „jos” <lat. *deo[r]sum*; *ġunc* <lat. *juvencus*; *ġug* „jug” <lat. *jugum*;
- se păstrează, doar în sbd. bănațean *ń* <lat. *n+e,i* (în hiat) în cuvinte de origine latină: *cuiń* „cui”; *călcăń* „călcâi”; *răńe* „râie”; *lupońe* „lupoaie”; *vulpoń*, precum și în derivatele cu sufixul *-oń*, *-ońe* (<lat. *-oneus*, *-onea*): *răţuoń* „răţoi”; *fluieroń* „fluierul piciorului”; *lăturoń* „amigdale”; *iepuoń*;
- *r* etimologic în cuvântul *fărină* < lat. *farina* (în unele zone, prin asimilarea *r-n* > *n-n*: *fănină* (*Tratat* ..., p. 216, p. 251, vezi subdialectele moldovean și bănațean);
- *r* muiat, etimologic, în sufixele *-ar* <lat. *-arius* și *-or* <lat. *-orius*: *amnari*, *păcurari*, *morari învățători*, *rotari*, *sucitori*.

2.2. Trăsături morfologice conservate

- pluralul vechi *mân* < lat. pl. *manus*, de unde avem forma foarte răspândită de plural *mânuri* „mâini” (cf. *Tratat*..., p. 218);
- păstrarea, în sbd. moldovean a pron nehot. *neştine* „cineva” < lat. *nescio quem* „unul dintre termenii latini care s-au păstrat numai în limba română” (*Tratat*..., p. 222);
- conservarea formei vechi de singular (omonimă cu pluralul *au* < *a avea*) din structura perfectului compus, în sbd. moldovean: *satu au luat naștere*...; *călăreţul au încongiurat* (*Tratat* ..., p. 225);
- forme perifrastice vechi de mai-mult-ca-perfect compus ca în textele secolului al XVI-lea: *am fost auzit*, *am fost mers*, *am fost adus*, care, în subdialectele maramureșean și crișean pot fi construite cu participiul la feminin: *am fo(st) marsă*, *am fo(st) adusă*, *am fo(st) mâncată*;
- în subdialectul moldovean, se conservă viitorul arhaic construit din prezentul auxiliarului și infinitivul verbului: *am a face*, *are a mânca*, *aveţi a lucra* (*Tratat*..., p. 226);
- în subdialectele moldovean, maramureșean și crișean, se mențin, ca în limba veche, construcții în care se repetă pleonastic pronumele: *l-îi trânti-lî*, *l-oi*, *omori-lî*, *li-a da-li*, *ti-ai dusu-ti*, *l-o văzutu-l*, *l-o spusu-l*, *s-o apucatu-să*, *s-o datu-să etc* (*Tratat*... p. 230....).
- în subdialectul bănațean se mențin forme arhaice de perfect simplu, terminate în *-ş(u)* la pers. I sg., la verbele de conjugarea a III-a (corespunzătoare perfectelor sigmatice latine în *-si*, *-xi*: *arş*, *curş*, *dzâş*, *întorş*, *puş*, *prinş*, *sparş* (*Tratat*..., p. 262). Acestea au stat la baza formelor contaminate între perfecte arhaice și cele analogice: (*mă*) *plânşăi*, *spuşăi*, *rămăşei*, *vruşăi*, *fuşăi* (*Tratat*..., p. 263).

2.3. Termeni arhaici

- în subdialectele moldovean, maramureșean, crișean se mențin termenii latinești *cute*, *curechi*, *sudoare*;
- lat. *consto*, -are este păstrat sub forma *a costa* „a trăi”, în Crișana și Banat, mai ales în salutul **Zo te custe!** = „Dumnezeu te trăiască!”; În Crișana se conservă formele vechi latinești în: *a abua* „a legăna”; *arină* „nisip”; *brâncă* „mână”; *iuă* „unde”
- în Banat se păstrează forma *scamn* „scaun” (<lat. *scamnum*). De asemenea, se păstrează (în Banat, Crișana, Maramureș) prepoziția latinească *ad* „la” în forma *a*: *oile le băgăm a o parte* (*Tratat*..., p. 266); *punem hainele a moi* „la înmuiat” (Maramureș, Crișana);
- în sbd. bănățean se conservă sufixul colectiv -ame (-amă): *copilame*, *figăname*, *lemname*.
- se mențin termeni arhaici în cele patru subdialecte: *ai* „usturoi” <lat. *allium*; *lemn* „copac” <lat. *lignum*;
Doar în Banat: *arete* „berbec” <lat. *arietem*; *a crunta* „a stropi cu sânge” (Banat și Maramureș); *crunt* „plin de sânge, însângerat” <lat. *cruentus*: *Plâng copacii de pe munți/ Că i-o văzut morți și crunți*: Papahagi 1925, 215/52);
- în Maramureș se păstrează vb. imper. *blem* „să mergem” (*blemați* „mergeți, veniți”) <lat. *ambulemus*; *duroare* „durere” <dolorem; *a învești* „a îmbrăca” <lat. *investio*, -ire; *la* „spăla” <lat. *lavare*;

Concluzii:

Atunci când documentarea latină este ambiguă, norma ariei laterale oferă un criteriu independent pentru a determina vechimea opțiunii românești. Ea explică și de ce româna păstrează *mensa*, *formosus*, *mai* sau *zi*. Prin exemplele expuse mai sus, norma ariei laterale se poate aplica, în majoritatea cazurilor, la teritoriul dacoromân, conform căreia formele arhaice, mai vechi, se conserve în ariile periferice.

Bibliografie

- ALRR-Mar. – *Atlasul lingvistic român pe regiuni - Maramureș*, vol.I-IV, Ed. Academiei, București, vol.III, București, 1973 (h.538-870); vol.IV, 1997 (h.871-1138).
- BARTOLI 1925 – Bartoli Matteo G, *Introduzione alla neolinguistica. Principi, scopi, metodi*, Olschki, 1925.
- FARCAȘ 2012 – Farcaș Ioan-Mircea, *Variante fonetice etimologice în nord-vestul României*, în vol. „Magistri honorem Vasile Frățilă. 50 de ani de carieră universitară”, Târgu-Mureș, Editura Ardealul, 2012, p. 184-196
- POP 1982 – Pop Gh. Gheorghe, *Folclor muzical din zona Maramureș*, Editată de Asociația folcloriștilor și etnografilor din Județul Maramureș, Baia Mare, 1982.
- QUICHERAT-DAVELUY 1922 – L. Quicherat et A. Daveluy, *Dictionnaire latin-français...*, révisé, corrigé et augmenté par Émile Chatelain, Paris, 1922.
- Tratat 1984 – *** *Tratat de dialectologie românească*, Editura Scrisul Românesc, Craiova, 1984.